

Deel I

Geschiedenis en ideologie

Hoofdstuk 2

Ideologie en macht: de christelijke partijen en de vorming van het CDA

Rutger Zwart

Na de recente veranderingen in de Sovjet-Unie en het einde van de macht van de communistische partij aldaar, wordt het CDA wel eens de langst regerende partij ter wereld genoemd en Nederland de laatste één-partij-staat. Sinds 1918 immers, zo luidt de redenering, zijn de christelijke partijen onafgebroken in de regering vertegenwoordigd geweest en domineren zij de Nederlandse politiek: van Colijn tot Romme tot Lubbers. Een verklaring voor het ontstaan van het CDA is in deze optiek eenvoudig gegeven: toen de gezamenlijke machtspositie van de christelijke partijen na de electorale nederlagen van 1967, 1971 en 1972 bedreigd werd, kozen zij, teneinde hun positie in het centrum van de macht te behouden, voor het samengaan in één christen-democratische partij.

In dit hoofdstuk zal betoogd worden dat deze verklaring voor het ontstaan van het CDA, waarbij eenzijdig de nadruk wordt gelegd op de rol van de machtsfactor, niet volstaat en dat er naast macht op ideologie gewezen moet worden. Daartoe zal allereerst worden ingegaan op het traditionele ideologische karakter van de drie grote Nederlandse christelijke partijen. Vervolgens zullen enkele kanttekeningen geplaatst worden bij hun vermeende langdurige machtspositie in de Nederlandse politiek. Na een korte beschouwing over de ideologische veranderingen die rond 1960 plaatsvinden, zal afsluitend worden stil gestaan bij het ontstaan van het CDA.

Het eigen karakter van de drie partijen

De Nederlandse christelijke partijen, die in het laatste kwart van de negentiende eeuw vorm kregen, ontleenden hun bestaansrecht aan de overtuiging dat er

een expliciete relatie bestond tussen geloof en politiek. Dat er niet één, maar drie partijen ontstonden, vindt zijn oorzaak in de verschillende manieren waarop dat verband werd gelegd.

In tegenstelling tot de Christelijk-Historische Unie (CHU, opgericht in 1908), ontwikkelden de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP, opgericht in 1926, maar feitelijk sinds de eeuwwisseling als partij functionerend) en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP, opgericht in 1878) dogmatische ideologieën. Zowel de katholieken als de antirevolutionairen hadden de overtuiging dat uit hun geloof de plicht voortvloeide de maatschappij te kerstenen, dat wil zeggen de maatschappij in te richten volgens de eigen beginselen, die tezamen gepresenteerd werden als een samenhangende ideologie. In het geval van de RKSP vormde dit streven een onderdeel van een internationale beweging. Sinds het einde van de negentiende eeuw werden katholieken over de hele wereld vanuit Rome opgeroepen zich actief te bemoeien met de politiek-maatschappelijke ontwikkelingen. Het Vaticaan leverde daarvoor de ideologie, de 'katholieke sociale leer', op basis waarvan katholieken moesten streven naar de uiteindelijke kerstening van de maatschappij. Deze leer had een bovennatuurlijke, goddelijke status: ze werd geacht niets minder dan Gods wil te representeren en was gebaseerd op het door God geschapen en voor ieder mens geldende natuurrecht. De kerkelijke leiding vervulde de rol van de met absoluut gezag beklede interpretator van deze leer. Pauselijke encyclieken, waarin de waarheid over de belangrijkste elementen uit deze leer (subsidiariteitsbeginsel, corporatisme en solidariteit) uit de doeken werd gedaan, golden als de bouwstenen voor het program van de RKSP. Haar bestaansrecht en karakter werd bepaald door de overtuiging dat katholieken in hun sociale leer, die grotendeels terugging op de filosofie van de middeleeuwse wijsgeer Thomas van Aquino (1225-1274), een eigen visie op de politiek hadden.

Ook de orthodox-protestanten hadden de overtuiging dat het geloof hen tot de oprichting van een politieke partij verplichtte. Zij baseerden zich bij hun politieke activiteiten op de 'ordinantiën Gods', de onveranderlijke, door God ingestelde beginselen, zoals die in en via de Bijbel te vinden waren. Evenals de katholieken streefden zij naar een gekerstende Nederlandse maatschappij.

Centraal in de antirevolutionaire visie op de politiek stond de leer van de antithese, volgens welke het er in de politiek in de eerste plaats om ging of men Gods soevereiniteit erkende en wilde leven naar Gods wil, of dat men die soevereiniteit ontkende en zich wilde laten leiden door de menselijke rede. Deze leer van de antithese verplichtte de gelovigen een eigen partij op te richten, die principieel zich moest afscheiden van de niet-gelovigen en dus het isolement moest zoeken. Dit werd beschouwd als een *reculer pour mieux sauter*, aangezien het uiteindelijke doel de kerstening van Nederland bleef. In

het beginselprogram van de ARP was dit zelfstandigheidsstreven duidelijk omschreven. De partij verklaarde hierin, dat zij 'om deze [de antirevolutionaire, RZ] beginselen ingang te doen vinden, de zelfstandigheid van hare partij handhaaft; zich bij geen andere partij laat indeelen; en slechts dan samenwerking met andere partijen aanvaardt, indien die door een vooraf wel omschreven program, met ongekreukt behoud van hare onafhankelijkheid, kan worden verkregen' (Colijn 1934:591).

Bij de tweede protestantse politieke partij, de CHU was van een eenheids-ideologie, zoals die bij de RKSP en de ARP aanwezig was, geen sprake. Haar ideologie kwam op veel punten weliswaar overeen met die van de ARP, maar was minder dogmatisch en bood meer ruimte voor afwijkende meningen. Zo bevonden zich in de CHU bijvoorbeeld lange tijd personen die streefden naar een theocratische staat, waarin de Nederlandse Hervormde Kerk een soort staatskerk moest worden. Bovendien werd de antithese als leidend beginsel niet aanvaard. De verhouding tussen ideologie en macht werd in de CHU op een voor een politieke partij unieke manier gelegd. De Unie had een principiële afkeer van macht. In haar beginselprogram keerde zij zich principieel tegen het streven naar macht: zij streefde niet naar 'majoriteit' maar naar 'autoriteit'. Dat dit artikel geen wassen neus was, blijkt bijvoorbeeld uit de houding van de naoorlogse leider H.W. Tilanus bij kabinetsformaties. Tot diep in de jaren vijftig weigerde hij mee te doen aan de strijd om de verdeling van de ministerszetels. De gouvernementeel ingestelde CHU wilde graag in ieder kabinet vertegenwoordigd zijn, maar maakte zich minder druk over de positie van de eigen partij in het kabinet.

Meer nog dan de ideologische verschillen tussen de christelijke partijen, bijvoorbeeld die over de taak van de staat, vormde de status die de ideologieën binnen de partijen hadden een barrière voor onderlinge organisatorische samenwerking. Zowel de antirevolutionairen als de katholieken (de christelijk-historischen namen ook in dit opzicht een uitzonderingspositie in) hadden de overtuiging in hun ideologie de objectief aantoonbare waarheid te bezitten, op basis waarvan zij de plicht hadden de ideale, door God gewilde maatschappij dichterbij te brengen. Beide groeperingen hingen echter fundamenteel verschillende waarheden aan: de katholieken richtten zich in eerste instantie op Thomas van Aquino en de uitspraken van het kerkelijk leergezag, terwijl de antirevolutionairen zich richtten op de Bijbel en de leer van Abraham Kuyper, de oprichter van de ARP. Het einddoel dat beide partijen nastreefden was daardoor fundamenteel anders ingevuld. Omdat de beginselen waarop beide partijen hun politieke activiteiten baseerden een goddelijke status hadden, werd het bedrijven van politiek als een geloofszaak gezien en waren principiële

compromissen uitgesloten. Meer dan opportunistische samenwerking was voor beide partijen daarom onmogelijk.

Vanwege hun bovenmenselijke status hadden de ideologieën tevens een belangrijke functie binnen de partijen. Omdat het bedrijven van politiek als een geloofsplicht werd gezien, speelden de ideologieën bij het bepalen van een standpunt een centrale rol. Op praktisch gebied was onderlinge samenwerking mogelijk (zoals onder andere bleek in de schoolstrijd) maar de ideologische opvattingen over de verhouding tussen politiek en geloof, de goddelijke status van die opvattingen en de centrale rol ervan in de partijen, vormden tezamen een onneembare barrière voor samenwerking in één partijverband.

Na de voorzichtige poging van Schaepman in de negentiende eeuw om naar analogie van het Duitse *Zentrum* in Nederland tot een interconfessionele partij te komen, is tot ver na de Tweede Wereldoorlog een dergelijk denkbeeld dan ook niet meer aan de orde geweest. De drie partijen beschouwden zichzelf als zelfstandig opererende politieke organisaties, hetgeen ook blijkt uit het feit dat zij tot 1960 nauwelijks onderling contact hadden. Naast de tot die tijd weinig belangwekkende samenwerking in het kader van de Europese christendemocratische beweging, de na de Tweede Wereldoorlog opgerichte *Nouvelles Equipes Internationales*, bleef het contact beperkt tot een sporadische wederzijdse uitnodiging voor een jubileumcongres. Voor het overige werkte de verzuiling zoals dat in de theorie verondersteld wordt. Slechts aan de top ontmoetten vertegenwoordigers van de verschillende partijen elkaar, in de Tweede Kamer en in de Regering. Maar ook daar waren de contacten schaars: Schouten, Tilanus en Romme hadden niet de gewoonte samen te lunchen. Er is in de periode tot 1960 weinig moois gegroeid tussen de christelijke partijen. Kan men desondanks spreken van een langdurige (gezamenlijke) machtspositie van die partijen in de Nederlandse politiek?

De machtspositie van de christelijke partijen in historisch perspectief

Ofschoon de drie christelijke partijen uitgingen van verschillende opvattingen over de relatie tussen geloof en politiek, worden ze toch veelal beschouwd als verwante partijen. Om deze verwantschap aan te tonen, wordt doorgaans in de eerste plaats gewezen op de regeringssamenwerking die zij in de zogenaamde Coalitie aangingen. Vanaf 1888, toen het eerste confessionele Coalitie-kabinet aantrad, werkten de christelijke partijen inderdaad regelmatig in de regering samen. Van een stabiele machtspositie van de christelijke partijen in de periode

voor de grondwetsherzieningen van 1917 is echter geen sprake geweest. Weliswaar wisten zij door in de Coalitie samen te werken soms met succes de dominante positie van liberalen en conservatieven te doorbreken, maar dat resulteerde niet in een machtsmonopolie. Daarvoor was niet alleen hun electorale positie te instabiel, maar vooral het samenwerkingsverband teveel van opportunistische aard. Slechts het gedeelde belang in de schoolstrijd bracht de christelijke partijen samen. De historicus Righart spreekt van een 'gelegenheidsalliantie waaraan iedere vertrouwdheid vreemd was' (1991:176).

Het Interbellum

Na de grondwetsherziening van 1917 kwamen de kaarten echter anders te liggen. Het nieuwe kiesstelsel bleek gunstig uit te pakken voor de christelijke partijen. Gedurende het Interbellum behaalden zij gezamenlijk steeds tussen de 50 en 60 procent van de stemmen. Alle kabinetten stonden onder leiding van uit de christelijke partijen afkomstige minister-presidenten (Ruijs de Beerenbrouck, Colijn en De Geer) en ook overige sleutelposities in de landspolitiek vielen de confessionelen veelal ten deel. Toch kan men evenmin voor dit tijdperk spreken van een gezamenlijke machtspositie van de christelijke partijen, omdat zij ook nu geen homogeen blok vormden. De christelijke partijen streefden ook in deze periode in eerste instantie naar verwerkelijking van de eigen beginselen, waarbij zij soms naast, maar soms ook tegenover elkaar kwamen te staan.

Dat de christelijke partijen niet als een homogeen blok gezien kunnen worden, bleek het meest duidelijk tijdens de 'Nacht van Kersten' (1925), toen met steun van de CHU het Nederlands gezantschap bij de Paus werd afgeschaft, hetgeen voor de katholieken reden was de samenwerking in de Coalitie te beëindigen. In de jaren dertig groeiden voorts ARP en RKSP programmatisch steeds verder uit elkaar. Onder invloed van Colijn schoof de ARP op in de richting van de liberalen, terwijl in de RKSP op sociaal-economisch terrein een toenadering tot de sociaal-democraten plaatsvond. Vanwege de onderlinge onenigheid tussen de christelijke partijen heeft het dus weinig zin voor deze periode te spreken over de machtspositie van de christelijke partijen.

Kan men wellicht wel spreken van een machtspositie voor één van de afzonderlijke partijen? Gezien haar electorale positie zou men een dergelijke positie de RKSP kunnen toedichten. De politicologen Koole en Ten Napel betogen dat in het Interbellum de RKSP door middel van de leer van de 'uiterste noodzaak', volgens welke de katholieken slechts in het uiterste geval tot samenwerking met de sociaal-democraten bereid zouden zijn, als katholieke eenheidspartij kon blijven bestaan en een 'spilfunctie' in de Nederlandse politiek kon verwerven. Dankzij de 'uiterste noodzaak' kon de partij zich in

het riante midden manoeuvreren en een 'overheersende rol' in de Nederlandse politiek spelen (1991:77). Inderdaad was de vorming van een kabinet zonder deelname van de katholieken in het Interbellum onmogelijk. Maar juist door de weigering met de sociaal-democraten samen te werken, waren de katholieken lange tijd veroordeeld tot samenwerking met de ARP. Deze kleine, maar goed georganiseerde partij kan men voor het Interbellum daarom evenzeer een spilpositie toedichten. Maar doordat de verhouding tussen ARP en RKSP veel te wensen overliet, kwamen zij er niet toe een gezamenlijke machtspositie op te bouwen.

Hoe slecht de relatie tussen de christelijke partijen in de loop van het Interbellum geworden was, bleek toen in 1939 door een RKSP-motie het laatste kabinet-Colijn, bestaande uit protestanten en liberalen, ten val werd gebracht. In het vervolgens door de CHU-leider De Geer gevormde kabinet namen naast katholieken, christelijk-historischen en liberalen voor het eerst ook sociaal-democraten zitting. Een machtspositie konden de katholieken ook in dit kabinet niet innemen. Zij bezetten slechts twee ministersposten en konden feitelijk nog minder invloed uitoefenen dan in het laatste kabinet met ARP en CHU (1937-1939), waarin zij met vier ambitieuze ministers vertegenwoordigd waren geweest. Aan het eind van de jaren dertig had de verstandhouding tussen de christelijke partijen zodoende een dieptepunt bereikt.

De periode van de Brede Basis (1945-1958)

In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog zou de verhouding tussen de ARP en de katholieken er niet beter op worden. De laatsten hervormden hun partij tot de Katholieke Volkspartij (KVP) en gingen in de zogenaamde Brede Basis een langdurige samenwerking met de nieuw gevormde Partij van de Arbeid (PvdA) aan. In deze constellatie wist de KVP eindelijk ten volle te profiteren van haar electorale positie. Zolang zij de samenwerking met de PvdA in stand hield, was haar (gedeelde) machtspositie verzekerd. Keerzijde van de medaille was dat de verhouding met de ARP aanvankelijk slecht bleef.

De eerste jaren na de oorlog namen de antirevolutionairen een beklagenswaardige positie in. Na de glorieuze periode van de jaren dertig, waarin 'roerganger' Colijn Nederland met vaste hand door de internationale crisis had geleid en de heldhaftige oorlogsjaren, waarin de antirevolutionairen de gelegenheid hadden gekregen zich van hun meest vaderlandslievende kant te laten zien, moest de ARP na de oorlog lijdzaam toezien hoe KVP en PvdA de politieke macht in Nederland verdeelden. Getalsmatig was de ARP van minimaal belang voor de beide kolossen, terwijl zij zich bovendien op programma-tisch niveau weinig toegeeflijk opstelde, met name ten aanzien van Indië en de sociaal-economische politiek (Bosscher 1980). Zo kwam de ARP direct na de

oorlog op een zijspoor terecht en moest zij afwachten tot het moment dat KVP en PvdA ontkoppeld zouden worden. Toen dat te lang op zich liet wachten koos de partij in 1952 eieren voor haar geld en stond partijleider Schouten de jonge econoom Zijlstra toe tot het derde kabinet-Drees toe te treden. Maar ook daarna bleef de partijleiding (met uitzondering van Zijlstra) in eerste instantie streven naar een breuk tussen KVP en PvdA, omdat dat voor haar de enige mogelijkheid was weer een rol van betekenis te spelen. De fractievoorzitter van de ARP, de 'socialistenvreter' Bruins Slot, sprak niet voor niets van 'de gelukkigste dag' van zijn leven, toen in december 1958 met de val van het laatste kabinet-Drees een einde kwam aan de Brede Basis.

Evenals de ARP werd de CHU na 1945 aanvankelijk in de oppositie gedrongen. Al in 1948 trad de Unie echter toe tot het eerste kabinet-Drees, om dat kabinet de voor de afhandeling van de Indische kwestie vereiste meerderheid in de Tweede Kamer te verschaffen. Tot 1958 zou de CHU onafgebroken deel blijven uitmaken van de Brede-Basiskabinetten.

De CHU wordt in deze periode doorgaans slechts als bijwagen van KVP en PvdA gezien, maar haar rol is belangrijker geweest dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Voor de KVP was de samenwerking met de PvdA namelijk grotendeels afhankelijk van de deelname van één van de overige partijen aan de Brede Basis. De katholieke leider, C.P.M. Romme, streefde naar kabinetten, waarin naast de KVP en de PvdA in ieder geval één van de overige drie 'constructieve' partijen (ARP, CHU of VVD) vertegenwoordigd was. Vanaf 1948 was de CHU bereid aan die wens van Romme tegemoet te komen. Volgens een oppositiebeweging in de CHU, die zich onder de geestelijke leiding van F.C. Gerretson verzette tegen de steun van de Unie aan de Brede Basis, was de leider van de CHU, de brave huisvader H.W. Tilanus, daarom de machtigste man van Nederland. Zolang de KVP voor samenwerking met de PvdA koos, zo redeneerde men in deze oppositiebeweging, stond 'rechts' in Nederland (VVD, ARP en rechtervleugels van CHU en KVP) buitenspel. De opposanten pleitten daarom voor een oppositiebeweging van ARP, CHU en VVD, een gedachte die de leider van de VVD, P.J. Oud, ongeveer tegelijkertijd ontwikkelde en waarvoor hij de term 'Derde Macht' gebruikte. Op die manier hoopte men de KVP van de PvdA te kunnen losweken. Dat plan werd echter stelselmatig gefrustreerd door de houding van Tilanus, die in de ogen van de conservatieve vleugel van de Unie eerst in 1949 KVP en PvdA assisteerde bij de verkwanseling van Indië en vervolgens met zijn steun voor Romme en Drees de Brede Basis in stand bleef houden. Voor de conservatieve CHU-ers was het onverteerbaar dat de christelijk-historische voorman ervoor zorgde dat KVP en PvdA de dienst in de Nederlandse politiek konden uitmaken.

Inderdaad zou de Brede Basis onder veel grotere druk gestaan hebben als de CHU voor een oppositierol zou hebben gekozen. De breuk tussen KVP en PvdA zou in dat geval wel eens veel eerder hebben kunnen plaatsvinden. De machtspositie die de KVP ontegenzeggelijk innam, dankte zij dus mede aan de houding van de CHU.

Van een gezamenlijke stellingname in de Nederlandse politiek van de drie christelijke partijen is al met al in deze periode dus geen sprake. Dat blijkt bijvoorbeeld wanneer men de houdingen van de drie partijen tegenover de PvdA met elkaar vergelijkt. Waar de ARP zich profileerde als de tegenstander van de PvdA, was de KVP, ondanks met name rond verkiezingen oplaaierende anti-socialistische retoriek, in de praktijk niet van haar los te weken. De CHU stond onder leiding van Tilanus het dichtst bij de PvdA, een houding die mede voortkwam uit de omstandigheid dat veel Nederlands Hervormden in beide partijen vertegenwoordigd waren en uit het feit dat veel oud-CHU-ers na de oorlog in de PvdA terecht gekomen waren. Veel christelijk-historischen voelden zich meer verwant met de PvdA dan met de 'Roomsens'.

De periode na 1959

Na de beëindiging van de Brede Basis en de vorming van het kabinet-De Quay in 1959 brak een periode aan, waarin de christelijke partijen naar elkaar toegroeiden en een meer identieke positie gingen innemen in het politieke krachtenveld. Bij de kabinetsformatie in 1959 leek het vanzelfsprekend dat de christelijke partijen gezamenlijk in het kabinet zitting zouden nemen, terwijl zij in 1963, bij het 'Accoord van Wassenaar', ook nauw samenwerkten. Vooral in ARP en KVP werd steeds vaker de wens geuit praktisch zoveel mogelijk samen te werken.

Met de kabinetten van De Quay en Marijnen leken de christelijke partijen op weg iets op te bouwen, dat op een gezamenlijke machtspositie leek. Vanaf 1965 werd die positie echter ondermijnd door groeiende onenigheid binnen de partijen. Rond dat jaar hadden zich in ARP en KVP brede radicale vleugels ontwikkeld die een sterke voorkeur hadden voor samenwerking met de PvdA, terwijl de CHU onder de nieuwe leider H.K.J. Beernink een ruk naar rechts had gemaakt, of, om het nauwkeuriger te zeggen, niet was meegegaan met de 'verlinksing' die de Nederlandse politiek in deze jaren doormaakte. Dit leidde in 1965 tot een breuk in het nog broze front van de christelijke partijen: ARP en KVP namen deel aan het kabinet-Cals, terwijl de CHU voor de oppositie koos. Een zelfde constellatie zou zich ten tijde van het kabinet-Den Uyl voordoen. Aan het opbouwen van een stabiele gezamenlijke machtspositie kwamen de christelijke partijen door deze onenigheid niet toe. De PvdA profiteerde hier ten tijde van het kabinet-Den Uyl behendig van. Leden van

ARP en KVP leenden zich voor 'het meest linkse kabinet' in de Nederlandse geschiedenis, een eer die de CHU aan zich voorbij liet gaan. De PvdA leek te slagen in haar opzet de macht van de christelijke partijen te breken. De vorming van het CDA gooide echter roet in het eten.

Na de verkiezingen van 1977, waaraan de christelijke partijen als CDA gezamenlijk deelnamen, kon de christen-democratie een begin maken met de opbouw van een stabiele machtspositie. Het CDA bezat minder zetels dan de drie partijen voor 1967 gezamenlijk hadden gehad, maar door de nu aanwezige eenheid kon men voor het eerst met recht spreken over de macht van de christen-democratie. De fusiepartij nam dan ook een machtigere positie in dan de afzonderlijke partijen ooit hadden kunnen verkrijgen. Het CDA maakte zich los uit de wurggreep van de PvdA, ontdeed zich van de laatste radicale elementen (Scholten en Dijkman) en beheerst sindsdien als strak geregeerde eenheidspartij de Nederlandse politiek. Niet als vanouds, maar als nooit tevoren!

Lange tijd hebben de christelijke partijen zich dus als zelfstandig opererende grootheden beschouwd, die tot het eind der tijden zelfstandig bestaansrecht hadden. Van een gevoel van diepgaande verwantschap was bij de christelijke partijen aanvankelijk geen sprake. Toen bijvoorbeeld de ARP na de Tweede Wereldoorlog uit het centrum van de macht was gemanoevreerd, werd het antirevolutionaire leed daarover niet verzacht door het feit dat de KVP een spilpositie innam. Pas na 1959 zouden dergelijke overwegingen een rol gaan spelen, omdat toen het gevoel van verwantschap tussen de christelijke partijen opkwam. De verklaring daarvoor moet in de eerste plaats gezocht worden in ideologische ontwikkelingen die zich in de jaren vijftig hebben voorgedaan. Op die ontwikkelingen zal daarom nu eerst ingegaan worden.

Ideologische veranderingen in de drie partijen

De korte karakterschets van de christelijke partijen die hierboven is gegeven, is tot in de tweede helft van de jaren vijftig van toepassing. Tot die tijd leken ARP, CHU en KVP in ideologisch opzicht nog sprekend op de partijen, zoals die in het begin van de twintigste eeuw vorm hadden gekregen. Schaeapman, Kuyper en Lohman stonden in 1955 nog rotsvast op hun voetstuk. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig begonnen de ideologische opvattingen echter in hoog tempo te veranderen. Die veranderingen uitten zich op twee manieren. In de eerste plaats veranderde de status van de ideologieën. De pretentie dat Gods wil op politiek gebied objectief aantoonbaar was, werd opgegeven. Het

gevolg was dat de ideologieën voortaan slechts als menselijke constructies beschouwd werden, over de inhoud waarvan onder gelovigen onenigheid kon bestaan. Als gevolg daarvan veranderde, in de tweede plaats, ook de functie van de ideologieën. Hadden deze voorheen een universeel, alomvattend karakter en gaven zij als het ware objectief de te volgen weg aan, door de statusvermindering van de ideologieën werd hen nog slechts een inspirerende functie toegedicht. De overtuiging groeide dat het geloof niet meer rechtstreeks de basisideeën voor de te volgen politiek leverde, maar slechts een inspiratiebron voor de politicus kon vormen. Van belang is dat deze veranderingen zich reeds in de periode tussen 1955 en 1965 bij de politieke leiders openbaarden, dus nog vóór de grote verkiezingsnederlagen. Reeds in deze periode is dan ook een aantal opmerkelijke ideologische ommezwaaien te constateren.

In de ARP is vooral de bekering van Bruins Slot bekend. Diens bekering kan model staan voor de ontwikkeling van een groot deel van de antirevolutionaire elite. De grote stimulator van dit proces was W.P. Berghuis, die tussen 1956 en 1968 partijvoorzitter was. Aanvankelijk behoorde Berghuis tot de orthodoxe vleugel van de partij. Hij was in 1955 als opvolger van Schouten voor het partijvoorzitterschap gevraagd, omdat hij als 'recht-in-de-leer' bekend stond. Eenmaal voorzitter bleek hij echter zeer kritisch te staan tegenover de gang van zaken in de partij. Hij verzette zich vooral tegen de verstarring die in de ARP sinds de tijd van Colijn was opgetreden. De partij moest in zijn ogen bij de tijd gebracht worden en moest daarbij aan het evangelie weer radicale keuzen verbinden. In Berghuis' ogen had de ARP in het verleden de beginselen te veel verabsoluteerd en waren er in feite maar enkele 'eeuwige beginselen'. Het op de 'ordinantiën' gebaseerde stelsel van Kuyper wenste hij los te laten. Wat over bleef waren evangelische waarden als gerechtigheid en liefde. De restrictie tot deze waarden leidde in de ARP tot het benadrukken van het belang van zaken als ontwikkelingshulp en sociale voorzieningen. Met Bruins Slot en later Aantjes volgde een groot deel van de antirevolutionaire intellectuelen Berghuis. Ondanks het feit dat niet de gehele partij radicaliseerde - de bekendste uitzonderingen zijn Algra, Biesheuvel en Schakel -, leek de ARP van 1965 niet meer op die van 1955. De plotselinge voorkeur van de partijtop voor samenwerking met de PvdA, de partij die door de ARP jarenlang was verketterd, was één van de gevolgen van deze karakterverandering.

Ook de CHU veranderde in deze jaren ingrijpend. Nog in 1958 gaf een aantal prominente CHU-ers een boekje uit onder de titel *Waarom wij CH zijn en blijven*, waarin het bestaansrecht van de traditionele CHU verdedigd werd. Dat ook de Unie echter vatbaar was voor de veranderende tijden werd duidelijk toen partij-ideoloog Van Niftrik van zijn geloof afviel. Deze dominee en

hoogleraar had zich na 1945 ontwikkeld tot de strijdbare hoeder van het christelijk-historische beginsel. Links en rechts polemiserend verdedigde hij onvermoeibaar het bestaansrecht van de CHU. Hierbij had hij zich een anti-papist van het zuiverste soort en een verklaard tegenstander van organisatorische samenwerking met de ARP getoond. In 1961 sloeg hij echter plotsklaps om, toen hij op de Zomerconferentie van de CHU de rust verstoorde met een pleidooi voor fusie met de ARP en nauwe samenwerking met de KVP. Zelf verklaarde Van Niftrik zijn verandering uit de ontwikkelingen in de ARP en de KVP. Doordat deze partijen afstand namen van hun dogmatische ideologieën, zag Van Niftrik mogelijkheden om samen te werken. Hoewel Van Niftrik aanvankelijk nog weinig steun vond in zijn partij, zouden zijn opvattingen spoedig gemeengoed worden in de CHU.

In de KVP zijn er eveneens persoonlijke ommezwaaien te constateren. Waar in het begin van de jaren vijftig de katholieke sociale leer nog onverkort het beleid van de KVP bepaalde en de partij nog zonder openlijke protesten het bisschoppelijk mandement aanvaardde, zouden in de tweede helft van de jaren vijftig de opvattingen in de top van de partij drastisch veranderen. Romme en Stokman zijn hier de beste voorbeelden. In 1959 pleitte Romme voor christen-democratische samenwerking, terwijl hij dat in 1954 nog als een onmogelijkheid had afgewezen. En Stokman, de heroprichter van de traditionele katholieke partij na de Tweede Wereldoorlog, is de *auctor intellectualis* van het in de jaren 1964-1965 geschreven 'Structuurrapport' van de KVP, waarin gebroken werd met de dogmatische ideologie van de partij en de politieke invloed van het kerkelijk leergezag.

Deze individuele ommezwaaien kunnen gezien worden als de voorboden van de algehele karakterverandering van de partijen, zoals die in de loop van de jaren zestig plaatsvond. Na 1965 verschenen er in de partijen rapporten, waarin afstand werd genomen van de traditionele ideologieën. De in de negentiende eeuw ingenomen stellingen werden massaal verlaten. Door de statusvermindering en de veranderde functie van de ideologieën veranderde het karakter van de drie partijen in één decennium radicaal. Als gevolg hiervan kwamen de partijen stuk voor stuk in een identiteitscrisis terecht. Bovendien vielen de argumenten weg die de partijen vroeger gebruikt hadden om het zelfstandige bestaansrecht van de eigen partij en de onmogelijkheid van onderlinge samenwerking aan te tonen. De ideologische veranderingen haalden zo niet alleen de traditionele barrières voor die samenwerking weg, maar vormden ook een logische stimulans om als christelijk-geïnspireerde partijen naar organisatorische samenwerking te streven. Steeds luider klonk dan ook de roep om tot christen-democratische samenwerking te komen.

De vorming van het CDA

De traditionele visie op het ontstaan van het CDA is de laatste tijd vooral verwoord door de historici Bosmans en Righart. Beiden zijn het er over eens dat bij de verklaring voor het ontstaan van het CDA aan de machtsfactor het meeste gewicht moet worden toegekend. De electorale afkalving noemt Bosmans 'de stimulans tot de groei van het CDA' en het CDA zelf 'een partijformatie die men nauwelijks uit liefde geboren kan noemen, maar die uit zorg voor het naakte bestaan is voortgekomen' (1986:34). Righart heeft hier een niet minder stellige mening over: 'aanleiding en oorzaak voor de besprekingen tussen ARP, CHU en KVP is zonder enige twijfel de afbrokkeling van hun electorale macht' (1991:183).

In twee recent verschenen studies over het ontstaan van het CDA worden echter andere accenten gelegd. De politicoloog en jurist Ten Napel onderscheidt zeven factoren die bijgedragen hebben tot de vorming van het CDA. Hij hecht vooral waarde aan de in de partijen levende wil om een expliciete relatie te blijven leggen tussen geloof en politiek. De machtspolitieke factor is bij Ten Napel slechts één van de overige factoren (1992:353-363).

De historicus Verkuil, de auteur van de tweede studie over de totstandkoming van het CDA, is van mening dat naast de machtsfactor gewezen moet worden op het feit dat ARP en KVP 'zich vanaf het eind van de jaren vijftig steeds aan elkaar verwant' voelden. Het gevoel van verwantschap en het dreigende confessionele machtsverval ziet hij als de twee voornaamste oorzaken voor het ontstaan van het CDA (1992:282-284).

Welke factor is nu beslissend geweest? De machtsfactor is natuurlijk van belang geweest. Ook christen-democraten zijn immers politici. Het ontstaan van het CDA is dan ook moeilijk voor te stellen zonder de electorale nederlagen, die de partijen rond 1970 leden. Wel kan gesteld worden dat zonder de hierboven beschreven ideologische veranderingen in het decennium 1955-1965 het ontstaan van het CDA evenmin denkbaar zou zijn geweest. Wat immers zou er gebeurd zijn, wanneer de electorale nederlagen van de christelijke partijen direct na de oorlog hadden plaats gevonden, dus in de periode dat ARP en KVP nog onverkort vasthielden aan hun dogmatische ideologieën? Zou in dat geval reeds in het begin van de jaren vijftig een fusiepartij hebben kunnen ontstaan?

Uit het voorafgaande mag duidelijk zijn geworden dat de ideologische barrières tussen de christelijke partijen voor een dergelijke samenwerking toen nog te hoog waren. Wanneer in 1948 partijafgevaardigden onder leiding van Schouten, Tilanus en Romme bij elkaar zouden zijn gezet, zou ongetwijfeld na een korte vergadering unaniem de conclusie getrokken zijn dat organisatorische

samenwerking niet tot de mogelijkheden behoorde en de partijen, ook al leden ze gevoelige electorale verliezen, zelfstandig verder moesten gaan.

De gang van zaken rond de naoorlogse pogingen om tot een fusie van ARP en CHU te komen, toont aan dat zelfs tussen die nauw verwante partijen samenwerking toen onmogelijk was. Direct na de bevrijding leek er alle reden voor een dergelijke fusie. Tijdens de bezetting hadden leden van beide partijen nauw samengewerkt, onder andere bij het illegale blad *Trouw*. Vanuit de groep rond deze krant werd er dan ook in het laatste oorlogsjaar een campagne gestart om na de bevrijding tot een 'Christelijke Volkspartij' te komen. Het idee vond veel weerklank in den lande, waar het hier en daar zelfs tot een 'fusie-euforie' kwam. Toen de oude leiders na de bevrijding de partijorganisaties weer opstartten, bleek dat noch in de ARP noch in de CHU de bereidheid aanwezig was zich omwille van een fusie aan elkaar aan te passen. De twistpunten die in de negentiende eeuw hadden geleid tot de splitsing in de ARP bleken nog springlevend te zijn. De antirevolutionairen wensten onverkort vast te houden aan hun dogmatische ideologie. Zo bleef de ARP bijvoorbeeld hameren op de antithese, hetgeen veel CHU-ers direct kopschuw maakte. De ARP voelde slechts iets voor een fusie als de nieuwe 'Christelijke Volkspartij' in alles op de eigen partij zou lijken. Omdat de CHU niet bereid was tot een ideologische aanpassing aan de ARP, kwam er zelfs van een vorm van samenwerking tussen de partijen niets terecht. De verkiezingsnederlagen die de ARP vervolgens in de jaren vijftig leed, veranderden haar houding niet. Schouten was er niet de man naar om vanwege het verlies van een aantal zetels de 'eeuwige beginselen' overboord te zetten. De dogmatische ideologie van de ARP bleef de partij verhinderen concessies te doen aan de CHU. Van een uit machtspolitieke overwegingen raadzame fusie kwam daardoor niets terecht (Zwart 1989:148-157; Bosscher 1980:88-104).

De hierboven beschreven ideologische veranderingen, waarbij de partijen afstand namen van hun traditionele in de negentiende eeuw gevormde karakter, vormden op zichzelf een stimulans om als christelijk-genspireerde partijen samen te werken. Dat blijkt onder andere uit het feit dat reeds vóór de electorale nederlagen het zelfstandig bestaansrecht van de partijen ter discussie werd gesteld en veel partijleden al expliciet hadden gekozen voor het ideaal van één christen-democratische partij. Zo kwam het Structuurrapport van de KVP, waarin gepleit werd voor christen-democratische samenwerking op termijn, tot stand in de jaren 1964-1965, dus op het moment dat de KVP op de toppen van haar macht stond. Weliswaar was reeds in de jaren vijftig voorspeld dat de KVP in de toekomst dramatische verliezen zou lijden, maar de vrees voor machtsverlies speelde na de verkiezingen van 1963, waarbij de KVP een recorduitslag boekte, geen overheersende rol.

Voor de CHU geldt hetzelfde. De Unie was na de oorlog electoraal uiterst stabiel geweest. Het verlies van één zetel in 1967 was geenszins schokkend. Desondanks verscheen twee maanden na de verkiezingen van 1967 het rapport van de commissie-Scholten, waarin een pleidooi voor samenwerking met KVP en ARP werd gevoerd. Het geringe verlies van de Unie in 1967 kan bezwaarlijk als doorslaggevende reden voor deze koersverandering ten aanzien van de christen-democratische samenwerking gezien worden.

De ARP is een verhaal apart, omdat zij gedurende de gehele naoorlogse periode langzaam terrein verloor. Ondanks het machtsverlies in de jaren vijftig stelde de partij geen pogingen in het werk samen te werken met andere partijen. Pas na 1967, toen de partij zich electoraal stabiliseerde, begon zij zich achter het christen-democratische ideaal te scharen. Ook hier lijkt de machts-politieke factor dus niet een doorslaggevende rol gespeeld te hebben.

Door het wegvallen van de ideologische barrières rond 1960 ontstond de ruimte voor christen-democratische samenwerking. Deze ideologische ontwikkelingen dienen dan ook als onmisbare voorwaarde gezien te worden voor de latere christen-democratische samenwerking. De omslag in het denken binnen de confessionele partijen over de christen-democratische samenwerking vond al plaats voor de grote verkiezingsnederlagen. De pretentie dat een eigen katholieke, anti-revolutionaire of christelijk-historische partij noodzakelijk was, werd al rond 1960 opgegeven en, om het in de woorden van de historicus Bornewasser te zeggen, 'teleurstellende verkiezingsuitslagen kwamen het opgeven van die pretentie bezegelen' (1990:215).

Slot

Het CDA is niet de langst regerende partij ter wereld. De voorlopers van het CDA hebben macht gehad, maar nooit als één homogeen blok. In ieder geval tot 1960 beschouwden KVP, ARP en CHU zich als zelfstandig opererende politieke eenheden. Tot dat jaar streefden de partijen niet naar gezamenlijke macht, maar naar macht (of in het geval van de CHU naar autoriteit) voor de eigen partij. Pas daarna begon bij sommigen het besef van een gezamenlijk belang te ontstaan. In de jaren zestig ontstond in de drie partijen een brede middenstroom, die streefde naar een algemeen-christelijke en ondogmatische middenpartij. Als achtergrond van het ontstaan van een dergelijk streven dient men in de eerste plaats de ideologische veranderingen te zien, die na 1955 plaatsvonden. Door deze veranderingen verdween het bestaansrecht van de oude partijen, werden de ideologische barrières tussen de partijen geslecht en

ontstond de ruimte voor de latere samenwerking. Zonder de ideologische veranderingen had het CDA daarom niet kunnen ontstaan. De electorale nederlagen hebben het fusieproces vervolgens beslissend beïnvloed en versneld, maar kunnen niet als belangrijkste oorzaak ervan aangemerkt worden. De machtsfactor kon pas een rol gaan spelen toen de ideologische veranderingen daarvoor de voorwaarden hadden geschapen. Er moet mijns inziens bij de verklaring voor het ontstaan van het CDA daarom zeker zoveel waarde worden toegekend aan de rol van de ideologische veranderingen als aan die van de machtspolitieke factor.

Literatuur

- Bornewasser, J.A.
 1990 'De katholieken van Nederland en hun politieke partij. Verschuivingen in de argumenten pro.' *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 32, 2, pp. 183-215.
- Bosmans, J.
 1986 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkelingen, 1952-1973.' *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 101, 1, pp. 21-37.
- Bosscher, Doeko
 1980 *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden (1939-1952)*. Alphen aan den Rijn, A.W. Sijthoff.
- Colijn, H.
 1934 *Saevis tranquillus in undis. Toelichting op het antirevolutionair beginselprogramma*. Amsterdam, De Standaard.
- Koole, R.A. en H.M. ten Napel
 1991 'De riantte positie in het vermaledijde "midden". Confessionele machtsvorming op nationaal niveau.' In: Paul Luykx en Hans Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*. 's-Gravenhage, SDU, pp. 72-92.
- Napel, H.-M.T.D. ten
 1992 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*. Kampen, J.H. Kok.
- Righart, H.
 1991 'Een eeuw confessionele politiek.' In: Paul Luykx en Hans Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*. 's-Gravenhage, SDU, pp. 175-186.
- Verkuil, Dik
 1992 *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*. 's-Gravenhage, SDU.
- Zwart, Rutger
 1989 'Het protestants politiek eenheidsstreven na de Tweede Wereldoorlog.' *Ex Tempore. Periodiek voor de studierichting Geschiedenis van de KU Nijmegen*, 8, 3, pp. 148-157.

